

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 5 Sayı: 21 Volume: 5 Issue: 21

Bahar 2012 Spring 2012

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

OSMANLI'DA HALKLA İLİŞKİLER: SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİ ÖRNEĞİ "PUBLIC RELATIONS IN OTTOMAN: INSTANCE OF SULTAN ABDULAZIZ ERA"

Hüseyin DİKME*

Özet

Modern zamanlara ait bir bilim dalı olan "Halkla İlişkiler" in geçmişi, insanoğlunun kurduğu ilk devletlere kadar uzanır. Bir araya gelen insan topluluklarında söz sahibi olan kimseler, yönetilen konumundaki halkla iletişime geçmek için birtakım araçlar kullanmışlardır. Bu kullanılan araçlar, halkla kurulan ilişkinin derecesini tayin edecek bir yapı arz etmektedir.

Bu çalışmada XIX. asır padişahlarından Sultan Abdülaziz dönemi uygulamalarından yola çıkarak Osmanlı Devleti'nde halkla ilişkilerin biçimi incelenmiştir. Bu dönemde camiler, vakıflar, padişahın fermanları ile gezileri, tekkeler ve gazetecilik üzerinden Sultan Abdülaziz'in halkla kurduğu ilişkiler ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sultan Abdülaziz, Halkla İlişkiler, Cami, Vakıf, Gazete, Ferman, Tekke.

Abstract

Public Relations' history which is of contemporary time goes back to first states was established by humans. Arbiter human Where in human groups used in same tools in order to communicate with public. These using tools present to determine a structure for communication degree with public.

In this article, Public Relations's style in Ottoman Empire was examined with Sultan Abdülaziz era practices Who is of 19.century's sultan. In this era, in term of mosques, foundations, sultan's commands and tours, islamic monastery and journalism, Sultan Abdülaziz's communicate to public was explained.

Keywords: Sultan Abdulaziz, Public Relations, Mosque, Foundation, Newspaper, Command, Islamic Monastery.

Giriş

Halkla İlişkiler'in bir bilim dalı olarak ortaya çıkması XIX. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. Her ne kadar bir meslek olarak bu tarihte çıkmış olsa dahi, bu bilimin geçmişini ilk insanî ilişkilerin ortaya çıktığı zamanlara kadar götürebiliriz. İlk ticaretin başlaması, şehir veya kabile devletlerinin görülmeye başlanması "hedef kitle" kavramının da ortaya çıkmasını

*Yard. Doç, Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi.

sağlamıştır. Halkla ilişkiler, toplum ve toplumu oluşturan bireylerin çevresiyle kurduğu anlam bağını ifade eden iletişimin yardımcı unsurları arasındadır.¹ Bu bağlamda halkın yaşadığı zamanla, o zamanın insanları ve olaylarıyla kurduğu bağların bütünü Halkla İlişkiler'in aslı sahası olarak kabul edilir. Diğer bir deyişle Halkla İlişkiler; birey ve toplumun ekonomik, politik, tarihî, sosyolojik ve psikolojik süreçlerle ilişkisi olarak da tanımlanabilir. (Talan, 2003: 1-3).

Bu tanımdan hareketle Halkla İlişkiler gibi daha çok modern zamanlarda ihtisas alanı haline gelen bir bilim dalının yakın tarihi halk-yönetici bağlamında anlamaya katkıda bulunacağı açıktır.² Türk tarihinin en önemli ve geniş safhasını oluşturan Osmanlı Devleti'nin halkla münasebetlerinin bugüne kadar yeterince ele alınmaması da bu manada üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur.³

Osmanlı Devleti'nde halk-hükümdar ilişkilerinin oluşmasında İslâmiyet başta olmak üzere Türk gelenek ve görenekleriyle, ilişki kurulan devletlerdeki uygulamaların etkisinden söz edilebilir. Padişahların, dolayısıyla devletin halkla ilişkilerinin derecesi kanun, ferman, kitabe, siyâsetnâmeler, mesnevîler, şehrengizler, tarih kitapları, atasözleri gibi değişik türlerde görülebilir. Mesela padişahın "zıllullâhi fi'l-arz", yani Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, şeklinde betimlenmesi İslâmiyet'in, yani dinî inancın ne kadar etkili olduğunu gösteren bir semboldür.

Osmanlı devlet teşkilatının merkezinde yer alan Saray Teşkilatı tamamen sosyal devlet anlayışıyla bağlantılı olarak düzenlenmiştir. Başta padişah olmak üzere diğer devlet görevlileri halkın temel ihtiyaçlarını dikkate almakla yükümlüdür. Özellikle Divan ve muhtelif meclisler halkın ihtiyaç ve taleplerini dikkate alacak bir anlayışla kurulmuş, faaliyetlerini o şekilde yürütmüşlerdir. (Uzunçarşılı, 1998: 45 vd.). Osmanlı'da ilk dönemden beri halkın istek ve şikâyetlerine büyük önem verilmiştir. Halkın dilekleri doğrudan padişaha ulaştırılmaktadır. (Uzunçarşılı, 1948: 1-2; İnalçık, 1973: 89). Padişahlar halkın taleplerini dinlemeye büyük önem vermişlerdir. Padişahlarla halkın ilişkilerini çeşitli araçlar üzerinden görebiliriz. Mesela Cuma ve bayram namazları, av törenleri; İstanbul ve çevresindeki mesîreler, şenlikler, saray ve kasırlara gerçekleştirilen ziyaretler bunlar arasındadır. İnalçık, 1965: 105).

Osmanlı'nın her bakımdan zirveye ulaştığı 16. asırda eğlence hayatının da çeşitlendiğini görüyoruz. Bu asırdan sonra devletin yönetim merkezi olmasının da tesiriyle şaşaalı ve debdebeli eğlenceler daha çok İstanbul'da karşımıza çıkıyor. Cülus, velâdet, evlilik ve zafer şenliklerinde yapılan ve genel itibarıyla "donanma" adı verilen şenlikler halkla devletin bütünleşmesinin görüldüğü yerler arasındadır. Çünkü bu törenler geniş bir katılımı gerçekleştirilir. Bu tip özel günlerde toplar atılır, tellâllar bağırtılır, şehir baştanbaşa süslenir, yollara taklar dikilir, minareler arasına mahyalar asılır, meydanlara çadırlar kurularak havai fişekler atılır, akrobatlar, canbazlar, sühan-sazlar, zor-bâzlar, esnaf alayları, gölge oyuncular, kuklacılar, köçekler, hünerlerini gösterir, fener alayları düzenlenir, büyük ziyafet sofraları açılır, askerlere ve muhtaçlara paralar dağıtılır. (Şeker, 2009: 20-25). Bunun için ihtiyaç sahipleri böyle günleri büyük bir özlemle bekler.

Osmanlı'da halkla ilişkilerin görülebileceği yerler arasında padişahların çeşitli uygulamalarının yanında esnaf teşkilatlarının ayrı bir yeri vardır. Farklı esnaf ve sanatkâr guruplarının örgütlendiği bu yapılar halkla ilişkiler açısından çok kıymetli verileri içerirler. Özellikle âhîlik teşkilatı faaliyetleri ve amacıyla bağlantılı olarak Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde önemli hizmetleri yerine getirmiştir. Bunun yanında camilerin, tekke ve zaviyelerin, kanunnâmelerin, ulemânın, askeriyenin, şiir ve edebiyatın, efsane, destan, masalların o zamanlarda halkla ilişkilerin seyrine dair bilgileri içerdiğini söyleyebiliriz.

¹ Bu konuda bakınız: Erdoğan- Korkmaz, 2002: 340 vd..

² Yönetim-halkla ilişkiler münasebeti hakkında değerlendirmeler için bakınız: Kazancı, 1996: 71-76; Çamdereli, 2003: 61-71.

³ Osmanlı'da Halkla İlişkiler genel hatlarıyla bir çalışmanın içerisinde incelenmiştir. Lakin bu kitap akademik disiplinden yoksundur. Bunun yanında, kurumsal düzeyde bazı genel bilgiler verdiği için Osmanlı'daki halkla ilişkileri anlama ve anlatma noktasında eksik bir çalışmadır. Söz konusu çalışmanın ilgili kısmı için bakınız: Kazan, 2007: 57-98.

Toplumdaki yardımlaşma ve dayanışmayı ifade eden vakıflar bir müessese olarak Osmanlı'da toplumu birbirine kenetleyen en önemli kurumlar arasındadır.⁴ Osmanlı Devleti; başta padişahlar olmak üzere, hanedan mensuplarının yaptırdığı selâtin vakıfların yanı sıra, devletin çeşitli kademelerinde bulunan görevliler ve halktan maddî durumu iyi olanlar tarafından birçok insan da vakıflar kurmuştur. Bu sebepten Osmanlı "Vakıf Medeniyeti" olarak da kabul edilir.

Osmanlı'daki vakıf müessesesinin bir tarafında da saraya mensup kadınlar vardır. 1809-1917 yılları arasında kurulan yetmiş iki selâtin vakıftan kırk beşini kadınlar tesis etmiştir. (Öztürk, 1995: 33-35). Selâtin vakıflar deyince akla gelenler cami, hastane, külliye, çeşme, mektep, sebil, namazgâh gibi şeylerdir. Bu vakıflar sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı sağladığı gibi toplumda meydana gelebilecek ekonomik dengesizlikleri de ortadan kaldırmıştır. Bu anlamda halkı ihtiyaçlarını gidermede ve halkla bütünleşmede çok önemli bir yeri vardır. Vakıfları bir kurum olarak değerlendirdiğimizde günümüzde belediyelerin ve sair sosyal müesseselerin işlevini yerine getirdiğini görürüz. Halkın istek ve ihtiyaçları doğrultusunda faaliyetlerde bulunmuştur. Şehirleşme açısından da vakıfların önemli bir yeri vardır. Sultan Mahmud'un kadınlarından Bezm-i Âlem Valide Sultan ve Pertevniyal Vâlide Sultan ile kızları Adile Sultan kurdukları vakıf ve hayratlarla namını halk arasında yaşatanlardandır.⁵

Osmanlı devletindeki halkla ilişkiler uygulamaları, aslında, çok daha çeşitli sahalarda geniş çerçevede ele alınacak bir konudur. Tahta kritik bir dönemde, özellikle mali açıdan buhranların yaşandığı bir devrede büyük bir ümit olarak geçen Sultan Abdülaziz'in halkla ilişkilerde takip ettiği yol bu çalışmanın asıl mevzusudur. Onun yönetim tarzıyla bağlantılı değerlendirmelere girilmemiştir. Aynı zamanda kaynaklarda onun devri, israf, borcun artması yönünden de eleştirilmiştir. Tabii ki bu durumun halk ve aydınlar katında olumlu veya olumsuz karşılığı olmuştur. (Tanpınar, 1956: 191-194). Meselenin bu tarafını, daha çok edebiyatçıları ve tarihçileri ilgilendirdiği için derinlemesine incelemedik. Bu çalışmada, kaynaklardan bize kadar gelen bilgi ve belgeler ışığında padişahın halkla ilişkileri ve bu ilişkilerin hangi unsurlar üzerinden gerçekleştiği konusu incelenmiştir.

Abdülaziz Döneminde Padişah ve Halk Münasebetlerinin Görüldüğü Yerler

Osmanlı Devleti'nin en buhranlı ve uzun asrında birinde tahta geçen Sultan Abdülaziz dönemi (1861-1876) sosyal ve siyasî hayatı değiştirecek pek çok önemli değişikliklerin yapıldığı bir devirdir. (Ortaylı, 1983: 1 vd.). Özellikle şehzadelerin serbest bir şekilde hayatlarını idame ettirmeleri, mali konulardaki ıslahatlar ve neticesindeki başarısızlıklar, ordunun denizde ve karada neredeyse Avrupa ile boy ölçüşebilecek bir seviyeye getirilmesi, Türk matbuatının giderek ve genişleyerek gelişmesi, özel gazete ve mecmuaların artan sıklıkta yayın hayatına başlaması, kahvehane ve tiyatro binalarının çoğalması, kulüp, suvare ve baloların sosyal hayatta yaygınlaşması hep Abdülaziz döneminde gerçekleşmiştir. Bu anlamda Sultan Abdülaziz'in saltanatı dönemi halkla ilişkilerin şekli, boyutu açısından bu sahada çalışacak olanlara oldukça çok bilgi ve belge sunar. Bütün bu saydığımız yeniliklerin etkisiyle meşveret ve hürriyet fikri dönemde yaygın olarak dile getirilmeye başlanmıştır. Bunun yanında kamuoyunun gazete ve mecmualar aracılığıyla gittikçe artan baskısı, devlet işlerine müdahalesi artmıştır. Sultan hem istediği yenilik ve düzenlemeleri gerçekleştirmek hem de muhalefetin halk nezdindeki etkisini kırmak için halkla yoğun temas gerçekleştirmiştir. O, halkla doğrudan temasa geçmek için saltanatı boyunca her sınıftan insanlarla bir araya gelmiş, memleketin değişik vilayetlerine geziler düzenlemiş, vezirlerin konaklarına devam etmiş, farklı farklı camilerde namazlara iştirak etmiş, dönemin gazetelerinde buyruklarını yayınlamış, tekke ve zaviyeleri imar ettirmiş, türbeler, camiler, mektepler inşa etmiş, devrin ilim ve sanat adamlarını desteklemiştir. Orduya büyük önem vermiş, yeni silâhlarla çağdaş bir şekilde donatılması için fabrikalar kurmuştur. Özellikle donanmaya çok önem vermiş, onun zamanında yaptırılan savaş gemileri Osmanlı Devleti'ni zamanında dünyanın en büyük donanmalarından birine sahip

⁴ Bu konuda bakınız: Ertem, 1997: 149-155.

⁵ Hanım sultanların kurduğu vakıf ve hayratlarla ilgili olarak bakınız: Mazak, 2000: 79-124.

kılmıştır. Bunun yanında askerî ve mülkî okulları yeniden düzenlemiş Mekteb-i Sultanî'yi (Bugünkü Galatasaray Lisesi) açmış, Ticaret Hukuku'nu yeniden düzenlemiş, telgraf hatları kurdurmuş, posta teşkilatını çağdaş bir şekilde yeniden düzenlettirmiş, belediye teşkilatını kurmuş, Şûra-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye dairelerini tesis etmiştir. (İnal, 1964: 595-596). Padişahın bütün bu çabalarına rağmen parlamento ve hürriyet taraftarlarının muhalefeti sürekli artmıştır. Bunun yanında Sadrazamlarından Âlî ile Fuad Paşa'nın icraatları devrin ilim ve edebiyat adamlarının tepkisini çekmiş, Mahmud Nedim Paşa'nın uygulamaları ise hem devlet kademesindeki çalışanların hem de halkın yoğun tepkisine neden olmuştur. (İnal, 1964: 304-305). Padişahın devrinde askerî yenilgilerin de etkisiyle ulemâ ve halkın bir kısmının bu yeniliklere büyük bir tepki gösterdiği görülür. Yeni Osmanlılar Hareketi'nin ortaya çıkması, gazetelerde muhalefetin artması en sonunda da Sultan'ın tahttan indirilmesi biraz da bu muhalefetin sonucudur. Tabii bütün bunların arkasında, yani muhaliflerin hiç olmadığı kadar seslerini yükseltmelerinin arkasında, biraz da padişahın tahta geçtikten sonra özgür bir ortama izin vermesi de vardır. Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde nisbî rahatlık ortamı içerisinde bazı şair ve yazarların bazı şehzadelerin konak ve kasırlarına devam ile siyasî, ihtilâl oluşumları içerisinde bulduklarını görürüz. (Şeker, 2012: 33-48). Özellikle V. Murad'ın şehzadeligi döneminde yeni Osmanlılar veya Jön Türkler olarak bilinen bir kısım meşveret yanlısı gençler, (Bilgegil, 1976: 389) parlamenter sistemin getirilmesini savunanların onun çevresinde toplandıklarını görürüz. Edebiyatın siyasetle, politikayla en fazla iç içe olduğu bir devrin basamağı mahiyetindedir. Daha önceleri *Cerîde-i Havâdis*'te başlayan muhalif düşünce, gazeteler ve şehzadenin desteğiyle giderek artmaya yüz tutmuştur.

Bugünkü dernek ve kulüp şeklinde ifade edilen cemiyetlerin onun döneminde giderek arttığını görürüz. Cemiyet-i İlmiye, Cemiyet-i Tadrîsiye-i Osmaniye,⁶ Encümen-i Ülfet (Şeker, 2012: 40-44). hep o devirde faaliyet göstermiştir. Belirli zamanlarda cemiyet üyeleri buralarda toplanır, sohbetler eder; dinleyicilere konferanslar verilir, kitap ve süreli yayınlar okunur. (Pakalın, 1972: 532-533).

Aynı şekilde değişik meslek gruplarını bir araya getiren ve bugünkü fuarı karşılayan sergiler de bu dönemde halkla ilişkiler açısından önemi haizdir. 1863'te Umumi Osmanlı Sergisi açılmış ve yerli-yabancı büyük bir katılımı gerçekleştirilmiştir.⁷ Haydarpaşa'dan Bağdat'a demiryolu döşenmesi de onun zamanında başlamıştır. Bu da memleketin refahı, ticaretin yaygınlaşmasını ve devleti zor durumda bırakan bazı isyanların halkı huzursuz eden, can ve mal güvenliğini ortadan kaldıran asayiş, isyanların kısa sürede asker sevk edilerek bastırılmasını sağlamıştır. İstanbul'un pek çok yerinde parke yollar yapılması, özellikle dış semtler, dolaşmayı sevdiği için buralara böyle yapılmıştır. Güreş ve okçuluğu yaşatmak için himaye etmiştir. Padişahın halkla ilişkilerini gösteren bir başka unsur da fermanlardır. Osmanlı'da padişahın halkla ilişkilerini sağlayan, gösteren önemli unsurlardan biri de fermanlardır. Daha önceleri münâdiler, cami imamı ve ilanlar aracılığıyla halka ulaşan padişah buyruklarının bu dönemden itibaren artık gazete ve mecmuaların ilk sayfalarından halka ulaştırıldığını görürüz. Tabii ki daha önceki usuller terk edilmemiştir. Fermanlar, padişahın halkla ilişkilerini göstermenin yanında, devletin işleyişini göstermesi bakımından da oldukça dikkat çekicidir.⁸ Kaynağını Kur'an, sünnet ve örften alan fermanlar genel itibarıyla vergi, ceza, arazi, evlilik, ölüm, alışveriş gibi konularda sosyal hayatı düzenleyen en önemli unsurlardır. Fermanların halka yönelik olanlarında kullanılan cümleler umumiyetle "Cümle ümmet-i Muhammed'e malumdur ki, cümleye malumdur ki ümmet-i Muhammed'denim diyen kâffe-i ehl-i İslâm" gibi ifadelerle başlar. (Cevdet, 1986: 238). Aslında bu ifade ve hitapların her biri çoğunluğu Müslüman olan ülkedeki halka yönelik bir aidiyet duygusunu da içerisinde barındırır. Halk faydalı binalar yapılması. Öteden beri tekke, cami, hastane, yol, menzilgâh, namazgâh, kütüphane, vakıf gibi binalar yapılarak adettir Osmanlı'da. (Karateke, 1997: 28-29).

⁶ Bu asırda faaliyet yapan cemiyetler ile bu cemiyetlerin faaliyet sahaları için bakınız: İhsanoğlu, 1987: 1 vd.

⁷ Sergi için bakınız: Collas, 2005: 151-156.

⁸ Fermanlar hakkında geniş bilgi için bakınız: Kütükoğlu, 1995: 400-406.

Sultan Abdülaziz saltanatının ilk zamanlarında devletin üst düzey makamlarına atadığı kimseleri seçerken iç ve dış kamuoyunun dikkate almıştır. Sadrazamlardan Âli Paşa'yı⁹ Sultan Abdülaziz'in sevmediğini, fakat liyakat, maharet ve batılılar nezdindeki itibarından, nüfuzundan dolayı iş başında bulundurduğunu da biliyoruz. Bu hususa dair nakledilen şu fıkralar bizim bu görüşümüzü teyit edecek mahiyettedir. Cevdet Paşa diyor ki;

"... Âli Paşa dahi *Pâdişâh'ın bir taraftan korkusu olmaz ise idâresi kâbil olmaz* itikâdında bulunmağa anı Frenkler ile ürküterek licâm-ı saltanâtı eline alıp da tarîk-i terâkkîye sevk etmek niyetinde idi." (Cevdet, 1986: 150).

İbnülemin'in naklettiği şu iki hadise de paşanın bu hususta ihtiyar ettiği siyaseti göstermesi bakımından manalıdır:

"Sultan Abdülaziz, bir gün bir meseleden dolayı Alî Paşaya canı sıkılarak kendi kendine *Allah, şu âdemi başımdan kaldırsun* diye söylenir. Baş mabeyinci Hasan Beyin *Efendimiz, niçün üzüliyorsunuz? Azledersiniz, başımdan kalkar* demesine padişah hiddetlenüb *Çık dışarı, ben, onu azletmeği senin kadar bilmeyor muyum? Azl edüb de Avrupaca bu kadar tanınmış bir âdemin yerine kimi getireceğim* diye takdir ettiği, (...) *mervîdir.*"

Âli Paşa Giridde iken imamı evvel [Esbak şeyhülislam] Hasan Hayrullah Efendi *Henüz iadei asayişe muvaffak olamadı* diyerek aleyhinde sözler söylemesiyle Padişahın *o koca başlı âdemi işden çıkarmış olsam, başımıza işler çıkar* dediğini Hayrullah Efendiden naklen Memduh Paşa söylüyor." (İnal, 1964: 26-28).

Padişahın zamanında gerçekleştirilen bir başka faaliyet de Osmanlı devletinin nüfuzunun artması için faaliyetlerde bulunmasıdır. Yemen ve Necid taraflarındaki şeyhleri, ileri gelen kimselerin daveti üzerine buralara ordu göndermiştir. Türkistan'daki hanlara da maddi yardımlarda bulunmuştur. (Aksun, 2009: 324).

Sultan Abdülaziz'in halkla ilişkilerini gösteren diğer hususlar şunlardır:

1. Geziler

Saltanatı boyunca halkla ilişkilerini sürekli yoğun bir şekilde devam ettiren Sultan Abdülaziz memleket içerisinde pek çok yere seyahat düzenlemiştir. O, halkla doğrudan temasa geçmek için padişahlığı boyunca her sınıftan insanla bir araya gelmiş, memleketin değişik yerlerine geziler düzenlemiştir. Burada hemen belirtelim ki, padişahların gezileri halkla devletin bağlarını kuvvetlendirme, halkın sıkıntılarını anlama noktasında çok önemlidir. Bu gezilerde, biraz da asr-ı saadet devrinin dört halifesinin, özellikle Hz. Ömer'in, halkın yaşayışını yerinde görmek için politik ve sosyal önemi büyük gezilere çıkmasının da etkisinin bunduğundan da söz edilebilir. (Özcan, 1991: 361-362).

Tahta geçişinin ilk günlerinde İzmit tersanelerini teftiş eden, Gemlik'i dolaşan, Keçecizâde Fuad Paşa'nın deyişiyle "Osmanlı'nın dîbâcesi" (Cevdet Paşa, 1980: 58-60), Bursa'yı gezen Abdülaziz'in "seyahat-i hümayunları" sırasında uğradığı yerler arasında İskenderiye, Kahire, İzmir, Aydın gibi yerler vardır. Sultanın Fransa, Belçika, Almanya, İngiltere, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan'ı da içeren Avrupa gezisi de bu manada çok önemlidir.

Abdülaziz, ilk büyük gezisini Mısır'a gerçekleştirmiştir. Özellikle Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın II. Mahmud zamanında devlete isyan etmesi, içeride ve dışarıda devleti büyük zorluklara uğratmış, Osmanlı'nın bu büyük eyaletinde devletin "safvet ve kudreti bir lafz-ı murad" halinde kalmıştır. Sultan iktidarını pekiştirmek için geniş bir topluluğun da katılımıyla bu bölgeye seyahat düzenler. Aynı zamanda Arap ülkelerinde başlayan milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlere karşı iyi bir cevap olabileceği de düşünülen bu seyahat memleket içinde ve Avrupa'da büyük bir ilgi ve heyecana sebep olmuştur. Maiyetine Murad, Abdülhamid ve Yusuf İzzeddin gibi şehzedeler ile Meclîs-i Vâlâ reisi Keçecizâde Fuad Paşa'yı da alan padişah 3 Nisan 1863 tarihinde bu seyahate çıkar. (Aksüt, 1945: 5-6). Donanmayla birlikte yapılan bu

⁹ Hayatı için bakınız: İnal, 1964: 4-58.

seyahat sırasında padişahın gemisinin görüldüğü Marmara, Ege ve Akdeniz'deki her limanda dost ve yabancı gemilerden şerefine 100 pare top atışı yapılmış, halk sahillere akın ederek padişahı selamlamıştır. İskenderiye'de gemiden inerek şehir merkezine geçen padişah burada konsoloslardan, ulemeden, urefadan, eşraftan pek çok kimseyle görüşür; onların sıkıntılarına çare bulunmasını sağlar. Daha sonra trenle Kahire'ye hareket eder. Orada bulunduğu her gün günde beş vakitte top atışları gerçekleştirilmiştir. Geçtiği her yerde halk yoğun bir sevgi gösterisiyle, alkışlarla karşılar. Bu iki şehirde düzenlenen cuma selamlıklarında vaizler ve hocalar dönemin ruhuna uygun bir şekilde İslâm dininin terâkkiye mani olmadığı hususunu hutbe ve vaazlarda dile getirmişlerdir. (Aksüt, 1944: 24-25). Padişah bu seyahat esnasında ziraat, ticaret ve sanayi konularında birtakım tedbirler alır. Buradan tekrar İskenderiye'ye geçer ve gemiyle İzmir'e gelir. Üç gün şehri düzenlenir. Geceleri fenerler ve kandillerle İzmir adeta yalı bahçesine çevrilir, tam bir bayram havası yaşanır. (Aksun, 2004: 53-54). Bütün halk padişahı görmeye gelmiştir. Kurbanlar kesilir, müezzinler salalar okur, tekbirler çekilir, alkışlar edilir. Sultan Aziz başkent ahâlisinin kendisini bu kadar coşkuna karşılamadığını belirterek şehirden memnun bir şekilde ayrılır. (Cevdet Paşa, 1986: 264). Buradan Aydın'a geçer, halka konuşma yapar. İzmir ve Aydın gezisi hakkındaki izlenimlerini ihtiva eden meşhur nutku, devrin gazetelerinde akis bulmuştur.¹⁰ Oradan Çanakkale'ye uğrar. Bu şehirlerdeki gezileri sırasında limanlar ile yolların inşasına, tamir ve tadiline çok dikkat eder. Daha evvel memleket içerisine seyahat eden II. Mahmud daha çok tekke, camii ve zaviyelerle ilgilenmişken; o sanayi, ticaret ve yolların imarıyla ilgilenmiştir. Daha sonra Gelibolu'ya uğrar, burada Süleyman Paşa ile Yazıcızâde Mehmed ile Bican'ın türbelerini ziyaret eder. Halk nezdinde büyük bir rağbet gören bu türbelerin ve buradaki vazifelilerin eksikliklerini tamamlar. Heybeli Ada'ya uğrar, gayr-ı Müslimlerin dertlerini dinler. Oradan da Beşiktaş'a gelir. Bu seyahat devrin pek çok şairi tarafından da övülmüştür.¹¹

Her şeyden evvel, bu seyahatin devlet lehine çok önemli sonuçları olmuştur. Seyahat-i hümayun halk-devlet bütünleşmesinin yanında, bölgedeki ayrılıkçı fikirlerin en azından bir süreliğine, ortadan kalkmasını sağlamıştır. Bu memleketlerin ekonomisi canlanmış, imar hareketleri hızlanmıştır. Padişah, güzergâhı üzerindeki devlet adamlarına, imamlara, dervişlere, türbedarlara, voyvodalara, ayanlar ile o bölgelerin ileri gelenlerine hediyeler vermiştir. Dolaştığı yerlere yollar ve hastaneler yaptırtmış; liman, cami, türbe ve tekkeleri imar ettirmiştir. Rivayetlere göre bu seyahat sırasında 500 bin kuruştan fazla atıyye ihsan edilmiştir. Aynı şekilde padişahın haremî de üç milyon frank değerinde mücevherat almıştır.¹²

III. Napolyon'un Paris'teki Sergi-i Umûmî'si gönderdiği davet üzerine padişahın gerçekleştirdiği bir başka seyahat de Avrupa seyahatidir. Daha evvel sefer dışında ecebî memleketlere gitmeyen Osmanlı padişahları arasında bu seyahat fevkalade bir olaydır. (Lütfi, 1989: 108). Bu seyahatin amacı arasında şunlar vardır:

- Medeniyetin Türkiye'de ne kadar ilerlediğini ilan etmek,
- Rusya'nın beslediği emeller ve çizdiği korkunç projeler hakkında Avrupa'nın dikkatini çekmek,
- Hıristiyan hükümdarlar yanında padişahın, dolayısıyla devletin itibarının ne kadar büyük olduğunu ülkedeki azınlıklara ve gayrı memnunlara göstermek,
- Avrupa ülkelerinden para yardımı sağlamak. (Aksüt, 1944: 93).

Padişah, Fuad Paşa ile meşrûtiyet isteyenler tarafından tahta çıkartılmak istenen Veliahdlardan Murad ile Abdülhamid ve Yusuf İzzeddin Efendileri de yanına alarak geniş bir maiyetle 21 Haziran 1867'de Avrupa'ya hareket eder. Marsilya'ya uğrayıp oradan o zaman Avrupa'nın kültür ve siyasî başkentlerinden biri olan¹³ Paris'e geçer. Burada büyük bir ilgiyle

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Aksüt, 1944: 46-48, 71-73.

¹¹ Bu şiirler için bakınız: Aksüt, 1944: 70, 73-75.

¹² Atıyye ve masrafların dökümü için bakınız: Aksüt, 1944: 78-81.

¹³ Paris'in Türk kültür ve edebiyatındaki yeri için bakınız: Fındıkoğlu, 1940: 619-659. Ayrıca Fransız medeniyetinin kökenleri ve gelişimi için bakınız: Ernest, 1938; Andı, 1996.

karşılır. Padişahın seyahati Avrupa'nın durgun havasına hareketlilik getirmiş, batı matbuatını ve kamuoyunu günlerce meşgul etmiştir.¹⁴ Abdülaziz Paris'te Osmanlı'daki siyasi muhalefetin önemli enstrümanlarından biri olan Yeni Osmanlılar Hareketi reisi Mustafa Fazıl Paşa ile de İngiltere kraliçesinin tavassutuyla bir araya gelmiştir. Böylece muhaliflerin maddi destekçisi ve hamisi olan paşanın muhalif tavırlarının da önüne belirli bir süreliğine set çekmiştir. (Çelik, 1994: 30 vd; Şeker, 2012: 24-25). Daha sonra Belçika'ya uğrar. Buradan hareketle Almanya'ya, oradan da Avusturya'nın başkenti Viyana'ya geçer. Buradan Tuna'ya, gemiyle de Peşte'ye geçer. Burada Gülbaba Türbesi'ni ziyaret eder. Bir avuç toprağı beraberinde İstanbul'a getirir. (Kutay, 1991: 66-68). Padişah burada çok geniş bir ilgiyle karşılanmıştır. 1848-1849 Macar Özgürlük Savaşı sırasında Macar mültecileri Rusya ve Avusturya'nın tehditlerine rağmen Osmanlı'nın koruması ve vermemesinden ötürü bu tarihten sonra Avrupa'da ve bu ülkede ilgi artmıştır. Bunu unutmayan Macarlar topyekûn seferlik ilan ederek karşılama merasimi düzenlemişler ve ağırlamışlardır. (Nazır, 2005: 105-107). Vidin, Rusçuk, Varna üzerinden 7 Ağustos tarihinde İstanbul'a döner. Buraların hepsi eski Osmanlı toprağıdır. Bu dönüşte büyük bir teşrifat düzenlenir. İstanbul'da her taraf süslenir, geceleri çarşılar, sokaklar, evler kandillerle süslenir. (Saz, 1974: 28-30). Şairler kasidelerle bu gelişin sevincini ifade ederler. (Aksüt, 1944: 215-225). Bu seyahatin siyasi meselelerin yanında Avrupa kamuoyuna Türklerin lehinde pek çok yazı yazılmasına da vesile olmuştur. Batıda yoğun bir Türk ilgisi başlamıştır. Aynı zamanda padişah bu gezi sonrası ülke yönetiminde uyguladığı ilerleme politikasının da doğruluğuna emin olarak dönmüştür. Yayınladığı fermanla da bu açıkça görülür. Fermanında devletlerin güçlü olması için halk arasında ilimlerin ve faydalı şeylerin yayılması, yolların açılması, kara ve deniz kuvvetlerinin inzımanı ile maliyenin sağlama alınması gerektiğini Osmanlı kamuoyuyla bir kere daha paylaşır. (Aksun, 2009: 119-120). Bu seyahat Abdülaziz'i çok etkilemiştir. Avrupa'da gördüğü manzara karşısında şaşırarak padişah, Batılı hayat tarzını yakalama yönünde atılan adımları hızlandırmıştır. (Danışmend, 1972: 216-22).

Padişahın gezileri o zamanın en önemli iletişim organı olan gazete ve mecmualar tarafından çok yakından takip edilmiş, geziler hakkında küçük de olsa haberler yapılmıştır. Bir kere daha söyleyelim ki, Sultan Abdülaziz bu seyahatleri esnasında halkın büyük bir coşku ve sevgi gösterileriyle karşılaşmıştır. O, halka çok yakın ilgi göstermiş, dinî ve askeri mahalleri ziyaret etmiş, halkın talepleri doğrultusunda ihtiyaçlarını karşılamış; yollar, hastane, hamam, köprü, mektep ve zahire ambarı yaptırmıştır. Halkın teveccüh gösterdiği tekke ve zaviyelerle türbeleri onartmış, yani devletin halk için yapması gereken pek çok hizmeti yerine getirmiştir.

2. Gazete ve Mecmualar

Matbaa ve buna bağlı olarak gelişen basın-yayın sektörü; bu yüzyılda haber, bilgi ve fikir alışverişini daha da hızlandırmıştır. İlk kez 1831'de çıkartılan *Takvîm-i Vekâyî* gazetesiyle birlikte aradan geçen 30 yıldan sonra matbuat hayatına da hareketlilik gelmiş, gazete ve mecmuaların sayısında artış görülmüştür. Gazeteler bilindiği üzere toplumda meydana gelen gelişmelerin yansıdığı, o toplumun içinde bulunduğu siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel durumu gösteren bir ayna konumundadır. Bir başka deyişle gazetelerin içeriğini incelemek toplumun mevcut durumunu görmek adına önemlidir. Osmanlı modernleşmesinde gazetenin çok önemli bir fonksiyonu vardır.¹⁵ Gazete sadece, halkı eğitmek, ona bilmediği, görmediği yeni bilgiler vermek, kamuoyu oluşturmak ve halkın anlayabileceği bir yazı dili vücuda getirmekle kalmaz, yeni edebî türlerin girmesine ve yayılmasında yardım ederek yeni edebiyatın da kurulmasını sağlar. Türk edebiyatında tiyatro, tercüme ve telif eserlerin ilk örnekleri gazeteler aracılığıyla verilmiştir. (Tanpınar, 1956: 226) Tabii bu durum biraz da o dönemin şair ve yazarlarının gazeteye biçtikleri rolle ilgilidir.¹⁶

¹⁴ Avrupa matbuatındaki yansımaları için bakınız: Aksüt, 1944: 85 vd.

¹⁵ Bu hususta detaylı bilgi için bakınız: Koloğlu, 2006: 27-30.

¹⁶ Gazete türünün Türk edebiyatına tesirleri hakkında geniş bilgi için bakınız: Enginün, 2006: 32-69.

Sultan Abdülaziz dönemi gazete ve mecmuaların çeşitliliği ile bunların sosyal-siyasî meselelere verdiği önemle Osmanlı tarihinde ayrı bir yere sahiptir. Abdülaziz'in halkla ilişkilerinin çerçevesini gösteren etkinliklerinden biri de özel gazete ve mecmualara verdiği destektir. Onun zamanında daha önce görülmedik bir şekilde matbuata hareketlilik geldiğini görürüz. Aynı şekilde 1862'de basın işleriyle ilgilenmek üzere Matbuat Müdürlüğü, Maarif Nezâreti'ne bağlı olarak 1862'de kurulmuştur. 1864'te de Matbuat Nizamnâmesi yayınlanır.¹⁷ Bu kanunlar gazetelerin ne şekilde çıkacağını denetlerler. Daha önce, II. Mahmud'un emriyle çıkmaya başlayan gazete, ağır dili ve bazı imkânsızlıklar sebebiyle halkın genelinin istifade edebileceği içerikten yoksundur. İlk gazete olan *Takvîm-i Vekâyî* nin yazarlarının pek çoğunun ilim adamı veya devlet kalemlerinden gelmesi dolayısıyla dili ağır ve ağırdır. Bu durum Sultan Abdülaziz döneminde değişmeye başlamıştır. Ahmed Midhat Efendi, Namık Kemâl, Menâpirzâde Nuri, Ebüzziya Tevfik, Kemâl Paşazâde Said, Şemseddin Sâmî ve Basiretçi Ali Efendi gibi daha çok halka yönelik gazetecilik yapan, eserler yayımlayan edebiyatçıların sayesinde Türkçe halkın anlayabileceği bir seviyeye gelmiştir.

Bu dönemde yayınlanan ve Türk sosyal, siyasî ve edebî hayatında yansımaları bulunan gazete ve mecmuaların başlıcaları, yayınlanış yıllarına göre, şunlardır: *Takvîm-i Vekâyî*, *Tasvîr-i Efkâr* (1862), *Mecmua-i Fünûn* (1862), *Mir'at* (1862), *Mecmua-i İber-i İntibah* (1862), *Cerîde-i Askeriye* (1863), *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis* (1864), *Tuna Gazetesi* (1864), *Muhbir* (1866), *Âyîne-i Vatan* (1866), *Muhip* (1867), *Utarit* (1867), *Mecmua-i Maarif* (1867), *Terakki* (1868), *Mümeyyiz* (1869), *Kevkeb-i Şarkî* (1869), *Diyojen* (1869), *Hadîka* (1869), *Vakayii-i Zaptiye* (1869), *Basîret* (1869), *Hakâyiku'l-Vekâyî* (1869), *Mirkat* (1869), *Asır* (1870), *Devir - Bedir* (1870), *İbret* (1871), *Hayâl* (1872), *Hadîka* (1873), *Sirac* (1873), *Latîfe* (1873), *Tiyatro* (1874), *Medeniyet* (1874), *İttihad* (1875), *Sadâkât* (1875), *İstikbal* (1875), *Vakit* (1875) ve *Sabah* (1875).¹⁸ Bu dönemde toplamda yetmiş beş gazete ve mecmua yayın faaliyetindedir. Aslında 1867'de Âli Paşa tarafından yayınlanan ve "Kararnâme-i Âlî" olarak bilinen gazete çıkartmayı belirli bir süreliğine yasaklaması üzerine gazete çıkmadığı gibi bir söylemin geçersizliği de burada tartışılabilir. Çünkü bu kararnâmeden sonra altmışın üzerinde yayın yapıldığını görürüz. Bu da o dönem için çok ciddi bir rakamdır. Aslında yukarıdaki gazetelerin isimleri bile iki zıt kutubun varlığına işaret eder. Bir taraftan devletin politikası doğrultusunda yayın yapanlar, diğer tarafta ise yeni fikirler ve ideolojilerle gazete çıkartanlar. Bu gazeteler hürriyet fikrinin yaygınlaşması, terakki fikrinin halka mal olması için yayınlarına ağırlık vermişlerdir. Hükümet nezdinde de yayın faaliyetleri halkı ifsad" olarak değerlendirilmiştir. (İnal, 1926: 60).

3. Törenler

Sultan Abdülaziz'in halkla münasebetlerinin görülebileceği hususlardan bir diğeri de zamanında tertip edilen merasimlerdir. Bu törenler arasında Hırka-ı Saadet Dairesi'nin ziyareti, Cuma selamlıkları, Mevlid gecesi, velâdet ve cülus merasimleri halkla devletin buluşmasını sağladığı gibi ortak duygu ve inançları da temsil eder. Genel itibarıyla hepsi dinî içerikli törenlerdir. Topkapı Sarayı'ndaki Hırka-ı Saadet Dairesi'ni ziyaret için ilim adamlarıyla üst düzey devlet görevlileri Ayasofya Camii'nde buluşurlar ve buradan merasimle, "âlâ-yı vâlâ" ile Topkapı Sarayı'na geçerek Hırka-ı Saadet'i, kutsal emanetleri ziyaret ederler. Padişahın da bizzat katıldığı bu tören sırasında Sultanahmet ve Ayasofya meydanları hunca hunc insanla dolar.¹⁹ Halk arasında dinî bir önemi bulunan bu ziyaretleri tabii ki halkla ilişkiler için yaptığını söylemiyoruz. Lakin bu ziyaretlerin merasim şeklinde yapılması hem bir geleneği canlı tutmak adına hem de halkın nezdinde devletin, dolayısıyla padişahın imajı hakkında çok olumlu etkileri olduğu da dikkatten uzak tutulmamalıdır. Biraz da bu bahsi ele almamızın gerekçesi budur.

Sultan Abdülaziz devrinde daha önceki padişahlar döneminde olduğu gibi Hz. Peygamber Efendimizin dünyaya teşrif edişlerinin yıldönümü olan *Mevlâd-i Şerif* törenlerinin

¹⁷ Nizamname için bakınız: Ertuğ, 1959: 181-190.

¹⁸ Bu gazeteler hakkında genel bilgi için bakınız: Nüzhet, 1931: 30-72.

¹⁹ Bu konuda bakınız: Karateke, 1997: 234-237.

İstanbul'un pek çok camisinde geniş bir katılımı yapılmıştır. Onun devrinde şehzadeler de Mevlid Merasimlerine dâhil olmuşlardır. Sultanahmet, Ayasofya, Eyüp, Fatih, Beyazıt gibi büyük camilerin yanında İstanbul'un muhtelif camilerinde de Sultan'ın emriyle Velâdet-i Nebevî merasimleri gerçekleştirilmiştir. (Karateke, 1997: 241-242). Bu törenlere halk adeta kutsal bir anlam yüklemiştir. Ülkemizde yazıldığı tarihten beri en çok okunan Mevlid, Süleyman Çelebi'nin *Vesîletü'n-Necât* isimli eseridir. Halk arasında çok yaygın olarak okunan ve bilinen bu eserin yanında ilahiler, naatlar, kasideler de dönemin meşhur müzik adamları tarafından camilerde icra edilmiştir. (Banarlı, 1962: 17-21). Padişah camilerde mevlid törenlerine katılan müezzin, imam ve müzik erbabına kıymetli hediyeler vermiştir. O geceye mahsus, mübarek Mevlid Kandili'nde camilerin minarelerinde, şehir içindeki dükkân ve evlerde kandiller yakılması ve "beşer nöbet" top atılması II. Mahmud zamanında, 1835 tarihinde başlamıştır. (Ali Rıza, 2001: 137). Bu gelenek çok canlı bir şekilde Abdülaziz devrinde de devam etmiştir. Hatta yeni imkânlarla boyutunun çok daha genişlediğinden söz edilebilir.

Padişahın halkla ilişkilerini gösteren bir diğer olay ise "Sûr-ı Hümayun" olarak adlandırılan düğün alaylarıdır. Saltanat ailesi mensuplarının düğünü hemen her zamanda çok âlâyişli olmuştur. İstanbul ahalişi günlerce önceden düğün hazırlığına şahit olur. Çeşitli meslek grupları, devlet adamları bu hazırlığa etkin bir şekilde katılırlar. Düğünden önce nişan ve nikâh alaylarının geçişi esnasında Muzika-i Hümayun eğlenceli parçalar çalar, halk alayın geçtiği yerlerde yol kenarlarına dizilerek seyreder. Dualar ve alkışlar eder. Gene düğün hazırlığı olarak dikkati çeken bir diğer husus da İstanbul'un dört bir tarafına imamlar ve muhtarlar aracılığıyla çocuklarını sünnet ettirmek isteyenlerin gelip isimlerini yazdırmalarının istenmesidir. Şehir baştan ayağa süslenir ve geceleri her yer kandillerle donatılarak gündüze çevrilir. Halkın eğlenmesi için gündüz başka, gece başka seyirler yaptırılır. Meddahlar, canbazlar, orta oyuncular, şekerciler, şerbetçiler, canbazlar, zorbazlar halkı eğlendirir. Esnaf mahalle baskını, terzi, yazıcı, çeşme, timerhane, berber, kale isimleri altında çeşitli oyunlar düzenler. Düğün süresince her akşam havai fişek gösterileri yapılır. (Baycar, 2006: 24-43).

Şehzadelerin sünnet törenleri de halkla devletin bütünleşmesi bakımından önemli bir göstergedir. İstanbul'daki çevre vilayetlerden binlerce çocuğun sünnetinin bütün masrafları padişah tarafından karşılanır. Sultan, bizzat sünnet merasimine katılır ve çocukların her birine kıymetli hediyeler verir. Aynı şekilde gündüz ve gece çeşitli vesilelerle halk eğlenir, İstanbul bir bayram yerine döner. Her dinden ve milletten kız ve erkek mektep talebeleri de kayıklarla sünnetin yapılacağı mesire alanına getirilerek yedirilir, içirilir, hediyeler verilir. Müslüman hoca ve talebeler Kur'an ve ilahiler okur. Yahudi ve Hıristiyan talebe ve hocalar tarafından da ayinler yapılır. (Karateke: 1997: 66-69).

Bunun yanında yabancı devlet adamları ile hükümdarları için de törenler, şehrayinler düzenlenmiştir. Sultan Abdülaziz'in misafiri olarak İstanbul'u ziyaret eden Fransa İmparatoru III. Napolyon'un eşi Eugenie şerefine düzenlenen eğlenceler, şehrayinler ve resmigeçitler hadiselerin canlı tanığı olan Ali Rıza Bey tarafından, ayrıntılarıyla ele alınır. (Ali Rıza, 2001: 41).

4. Halk-Padişah İlişkileri Bakımından Camiler

Osmanlı'da halkla ilişkilerde camilerin ayrı bir yeri vardır. Devlete ve millete dair işlerin yürütülmesinde, halkın haberdar edilmesinde camilerin önemli bir fonksiyonu vardır. Türkiye'de gazetecilik ve onunla bağlantılı olarak okur-yazarlık yaygınlaşana kadar mahalle imamı ile mektep ve medrese hocalarının memlekete ait işlerden halkı haberdar edilmesinde ve devlet-millet ilişkilerinin düzenli bir şekilde yürütülmesinde aktif bir rolü vardır. Bu rolün en önemli kısmı hiç şüphesiz devlet erkinin en tepesinde yer alan padişaha aittir. Padişahların Cuma ve bayram namazlarına, kandil ve Mevlid merasimlerine, bazı vakit namazlarına iştirakleri halkın hükümdara ulaşması için en önemli vesileler arasındadır.

İslâm dünyasında dinî, siyasî ve içtimâî yönden Cuma namazının ayrı bir yeri vardır. Bütün Müslümanların camilerde bulunduğu bu vakitler hem dinî bir vazifenin yerine getirilmesi hem de toplumun devletle ilişkisini göstermek bakımından önemli işlevleri yerini getirdiğini

söyleyebiliriz.²⁰ Tarih boyunca İslâm devletlerinde birtakım hükümdarlık alametleri vardır. Bunların başında sikke ve hutbe gelmektedir. Özellikle hükümdarların camilerde Cuma günleri hutbelerde kendi isimlerinin zikredilmesi ve dua edilmesi kendi adlarına hutbe okutmaları, hâkimiyet sahalarını göstermek açısından çok önemlidir. Hutbe, bağımsızlığın ve meşrûiyetin en önemli göstergesidir. Bu konuda tarihte yüzlerce örnek vardır.²¹

Osmanlı'da halkla ilişkilerde Cuma namazlarının ayrı bir yeri vardır. Cuma selamlıkları, hükümdarın izni, isminin hutbede okunması, cumaya katılması, icra edilen merasim ve bu sırada halkla olan münasebeti gibi hususlar bir silsile takip etmektedir. (İpşirli, 1991: 462). Osmanlı'da hükümdarlar daha Osman Gazi'den başlayarak meşrû mazeretleri, savaş ve seyahatler dışında kalan zamanlarında Cuma namazlarını başkentin değişik camilerinde kılmaları adeta bir anane haline gelmiştir. Padişahların saraydan çıkışından tekrar saraya dönüşüne kadar gelenekselleşmiş bazı merasimler yapılır. Veziriazam, vezirler, paşalar ve diğer devlet ricali padişahın yanında giderek yol boyunca devlet işlerine dair bilgiler arzeder. Cumaya gidiş ve dönüşte yol boyunca dizilen halk padişaha büyük ilgi gösterir, hatta Cuma çıkışı "padişahın mübarek yüzünü" görmeyi kutsal kabul eder. (Selânikî, 1989: 568).

Cuma selâmlığı sırasında halk bir taraftan da dilek ve şikâyetlerini bizzat hükümdara ulaştırmasıdır. Bu sırada Kapıcılar Kethüdâsı aracılığıyla arzuhâller toplanır, kethüdâ tarafından padişaha okunur o da vezirlere gereğinin yapılması için emirler verir. Hükümdara verilen arzuhâllerin gereğinin yapılmasında genellikle sadrazamlar sorumludur. İcap edeni yaptıktan sonra da neticesini padişaha bildirmekle yükümlüdür. Sadrazamın ihmali padişah tarafından sert bir şekilde ikaz edilmesine sebep olabilir.

Devrinin bütün aksaklıklarına rağmen Sultan Abdülaziz de devlet ve milletin durumunu yakından görmek için hemen her cumayı bir başka camide geçirmiştir. Denilebilir ki tahtta kaldığı süre içinde halkla yakın ilişki kurmuştur. Buralarda dinlediği sorunlara hemen çözüm bulunmasını emretmiş ve buyruklarının yerine getirilip getirilmediğini de sıkı bir şekilde takip etmiştir. Sultan halkla ilişkilerini camiler üzerinden gösteren bir başka örnek de devletin çeşitli yerlerindeki camilerin inşası ve tadilatı konularında gerçekleştirdiği yardımlardır. Halkın arzuları doğrultusunda cami ve türbelerin, halkın kutsal bildiği ziyaretgâhların tadil ve tamirini gerçekleştirmiştir. Aksaray Valide Camii, Sadabad Camii, Maçka sırtlarında Aziziye Camii, yine Konya'da Aziziye Camii, Beylerbeyi Sarayı ve Çırağan Sarayı onun döneminde inşa edilmiştir. 1865 Hoca Paşa yangınında Fatih civarındaki tekke ve camiler ile medreselerin yeniden inşası için büyük paralar sarf etmiştir. (Ali Rıza, 2001: 144).

5. İlim ve Sanat Çevrelerini Koruma

Kendisi de sanatkâr bir mizaca sahip olan Sultan Aziz, şairleri ve ilim adamlarını korumuş, kollamış ve sanatında öne çıkan kimselerin bir kısmını bizzat huzurunda ağırlamıştır. Resim ve müzikten anlayan padişahın askerlik bilgisi üst seviyededir. Türk, Arap ve Fars edebiyatlarını iyi bilir. Çok iyi bir hattattır. Bestekârdır, ney üfler. Her sazı çalmasına rağmen gençliğinde Mevlevî sohbetlerinde bulunduğu için ney üflemeyi çok sever. Yaz gecelerinde saraydaki yatak odasının pencereleri açık olmakla bazen ney ile hazin hazin taksim eylediği rivayet edilir. (İnal, 1958: 18-23). Sanatla bağlantısı bu kadar kuvvetli olan padişah Mâbeyn-i Hümayûn'a katip olarak aldığı kimselerin sanattan anlamasına dikkat etmiştir.

Onun sanat ve çevreleriyle ilişkileri sanatı ve sanatçıyı himayenin yanında kişisel tecessüsünün de doğal bir sonucudur. Sultan Abdülaziz; tahta çıktığı zaman daha evvel ders okuduğu ve ilmine ve şahsiyetine büyük değer verdiği Ders Vekili ve Huzûr-ı Hümayun derslerinden mukarrir olan Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'yi padişah hocalığına tayin eder. Sultan Abdülaziz tahta geçtiği ilk senelerde geleneksel Türk tiyatrolarından orta oyuncularının mesleğinde iyi olanlarını da Muzika-i Hümayûn'a aldırır ve maaşa bağlar. Bunu yapmasında ortaoyununu milletin ahlâkına ve memleketin ilerlemesine hizmet edecek şekilde bu oyuncuları

²⁰ Cuma namazının toplumsal ve siyasi yönü hakkında bakınız: Ergin, 1977: 1052-1058.

²¹ Bir örnek için bakınız: İbn-i Kemâl, 1970: 111-112.

ıslah etmek arzusunda bulunduğu anlatılır. (Ali Rıza, 2001: 155). Abdülaziz devrinde ortaoyununa sahip çıkması bu sanatın rağbet bulmasına vesile teşkil etmiştir. Onun devrinde ilgi gören mûsiki-şinas, hattat, yazar ve şairlerin saraya intisap edenleri aynı zamanda mesleklerinde de ileri bir seviyeye varmışlardır. Padişah sanatçıları himaye ederken din ve ırk ayrımı yapmamıştır. XIX. asrın başlarında yetişen Ermeni asıllı bestekârlardan Nikogos müzikteki yeteneğinden ve ileri derecedeki bilgisinden dolayı Abdülaziz'in musikî meclislerine çağrılmış ve sazlı sözlü eserlerini meşk ettiği yapıtları çok beğenilmiştir. (İnal, 1958: 71). Abdülaziz, yurtdışından gelen yabancı sanatçıları da destekleyerek Batı'daki olumsuz Türk imgesinin ortadan kalkmasına da çalıştığı söylenebilir. (Şeker, 2007: 68-71). Mesela Rusya'da yaşayan meşhur ressam Ermeni Ayvazofaki;

"Ben, Sultan Abdülaziz'den tasvirim mukabilinde aldığım ihsanı hiç bir hükümdardan almadım. Fakat onun bende cihan hazineleriyle mübadele edemeyeceğim bir yadigarı vardır ki yegâne medâr-ı mefharetimdir. O ise bana sipariş etmiş oldukları bir sandal nümûnesidir ki kırmızı kalemlerle dört beş hattın keşidesiyle hâsıl olmuştur. Ben, ressamım, pek çok resim müsveddesi de gördüm. Lâkin dünyada bir sandalın o vaz'a mahsus olan hâlini böyle dört çizgi ile iraeğe muvaffak olmuş hiç bir ressam tasavvur edemem." (İnal, 1964: 596).

diyerek Sultan Abdülaziz'in sanata verdiği değeri dile getirmiştir.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere zamanında gazetelerin kurulması için çaba harcamış, hatta maddî desteklerde bulunmuştur. *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinin ilk sayısı Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa tarafından padişaha takdim edilince, o, yaveri Rauf Bey aracılığıyla Şinasî'ye 500 altın göndermiştir. (Ebüzziya, 1973: 237-238).

Uzun süre Dâhiliye Nâzırlığında bulunan Memduh Paşa da babası Mehmed Emin Paşa'yla birlikte giden konağına gelen İbnülemin'e şöyle anlatmıştır:

"Evâil-i hâlimde altı sene maaşsız olarak Hariciye Mektubî Kalemî'ne devam ettim. Kalemin serhalifesi Saib Bey, mahlûl vuku buldukça yirmi beş kuruş teklif ederdi, kabul etmezdim. Sultan Abdülaziz merhumun cülûsunda dört beş beyitli bir tarih takdim ettim. Bir gün Mabeyn Kitâbeti'ne memur edildiğimi haber verdiler. Huzura gittiğimde Padişah, fesini ve cübbesini çıkarmış oturuyordu. Ben, girince fesini giydi, cübbesini arkasına aldı. Resmî ta'zimi ifâ edip geriye çekildim. Benimle beraber giren Başkâtîp Hakkı Paşa'ya hitâben 'Pederi [Mazlum Fehmi Paşa-ozaman Valide Sultan Kethüdası imiş] büyük biraderinin [Tevkii Tevfik Bey] hizmetime, bunun da biraderinin yerine Âmedî Kalemî'ne kabulünü iltimas etmiş ise de bana tarih söyleyen budur. Bunun mükâfatını biraderine vermek adâlete muvafık değildir dedim ve kendini hizmetime aldım' dedi. Hakkı Paşa da 'merhamet ve adalet-i hümayunları öyle icab eder' cevabını verdi. Maaşsız kaleme devam ettiğim müddetin her senesine bin kuruştan fazla düştü." (İnal, 1969: 914).

Âlî Efendi de "Tarz-ı Cedîd" ismiyle yazdığı bir Mevlid'i sultana takdim edince ona padişah tarafından yirmi bin kuruş atıye verilir. (İnal, 1969: 1400-1401).

Padişahın bu şekilde sanat ve sanatçıya ilgisi sanat faaliyetlerinde ilerlemeyi de beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda padişahın halk arasındaki itibarını arttırmıştır. Bu anlamda onun adına söylenen şarkı ve türküler, yazılan kasîdeler padişahın halkla ilişkilerini gösterecek çok önemli bilgiler ihtiva eder. Aynı şekilde padişah hakkında yazılan şiirlerden onun sanat çevreleriyle ilişkilerini de görebiliriz. Ölümünden sonra yazılan şiir ve yakılan ağıtlara bakıldığı vakit halk nezdinde, sanat çevrelerinde sultanın çok sevildiğini söyleyebiliriz. Bu şiirler ve övgüler padişahı halkın gözünde çok farklı bir mertebeye yükseltmiştir.²²

Sultan Abdülaziz'in vefatı sonrası halkın uzun süre matem tuttuğunu biliyoruz. Ali Kemâl'in babası eşraftan Hacı Ahmed Ağa'nın ticaretle uğraştığı, resmî hiçbir irtibatı olmadığı hâlde saltanata büyük bir hürmet besler, "nâm-ı şahâneyi" büyük bir saygıyla telaffuz eder, aile fertlerinin de aynı şekilde davranmasını ister. Ağa küçüklüğünden itibaren cuma günleri selamlık merasimine çocuklarıyla birlikte gidirmiş. Uzaktan Sultan Abdülaziz Han'ı görürse o gün ona bir bayram günü olurmuş. Sultan'ın hal' ve katline çok üzülen ağa, hal' olayına karışan paşalara büyük bir kin besler. Hatta bazı cumalar sabah namazından sonra Süleymaniye civarındaki konağının üst katındaki Boğaz'a nâzır pencereye oturup o zaman herkesin dilinde

²² Bu şiirlerden bir kısmı için bakınız: İnal, 1964: 368-371; 388-390.

olan Şu hüzünlü Őarkıyı ıraĝan Sarayı'na doĝru üzgün bir Şekilde söylemiŐ ve sonra da hüngür hüngür aĝlamıŐ:

*“Beni tahttan indirdiler
Beş ğifteye bindirdiler
Topkapı'ya gönderdiler
Uyan, Sultan Aziz, uyan
Bütün kan aĝlıyor cihan”* (Ali Kemal, 1985: 13-15).

Aslı Hacı Ahmed Aĝa'nın bu hisleri dönemin ortak duygularından biridir. Hem padişahın halkla iliŐkisinin derecesini hem de halkın ona ilgisini görebiliriz.

SONUÇ

Sultan Abdülaziz dönemi Osmanlı tarihinin birçok açıdan problemlili bir dönemidir. O, büyük umutlarla tahta geçmiŐ, baŐlangıçta halkın kendisinden beklediĝi Őeylere uygun bir yönetim anlayıŐını benimsemiŐtir. Daha sonra saltanatının son zamanlarında Mahmud Nedim Paşa ve bazı devlet yöneticilerinin icraatları, halkta olmasa dahi, aydın kesimin eleŐtirilerinin kendisinin Őahsında yoĝunlaŐmasına neden olmuştur. Onun döneminde gazete ve mecmuaların sayısal olarak artması halkla ilişkilerin boyutunu deĝiŐtirdiĝi gibi mevcut devlet anlayıŐının da sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Sultan Aziz döneminde zihniyetlerden başlayarak toplum hayatına yayılan bir deĝiŐimden söz edilebilir. Bu deĝiŐim devlet yapısıyla sınırlı kalmamıŐ, etkisi özellikle kendisinden sonra git gide çok daha fazla hissedilecek Şekilde siyasi hayattan zihniyet dünyasına, oradan da sosyal hayata varıncaya kadar sanata, kùltùre, edebiyata, eĝitime, kısacası topluma, insana ve hayata dair her Őeyi derin bir etki altına almıştır. Yaptıĝı gezilerle, bu geziler esnasında halk ile kurduĝu diyaloglarla, devlet ve millete kazandırdıĝı çok sayıda dinî ve sosyal yapıyla, kurduĝu vakıflarla o da atalarının yolunu takip etmiştir. Onun zamanında ulaŐımda, hukukta, haberleŐmede ilkler yaŐanmıŐ; saat kuleleri, yangın kulesi, köprü, cami, dergâh, su bendi, eŐme, mektep, muvakkithane, köŐk, saray, türbe gibi eserlerle yoĝun bir imar hareketi de gerçekleştirilmiştir. Onun dönemi, Sultan Abdülmecit dönemiyle birlikte, yönetici ve saray ahalisinin en rahat dönemidir. Bu hürriyet ortamı edebiyat, düşünce ve sanat çevrelerine de yansımıŐtır. Özellikle konak ve yalılarda edebiyat ve mûsikî meclislerinin düzenlenmesi onun zamanında artmıştır. Padişahın Mısır ve Avrupa'ya gerekleŐtirdiĝi seyahatler devletin eĝitim, yönetim ve kùltür politikalarını belirleyerek içerde ve dışarıda büyük etkilere yol açmıŐtır. Son olarak Şu söylenebilir: Sultan Abdülaziz Han, halktan kopuk bir padişah deĝildir; bilakis o, saltanatı boyunca her sınıftan halkla i ie yaŐamıŐtır.

KAYNAKÇA

- AHMED LÜTFİ EFENDİ (1989). *Vakıanivis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi I*, haz. Münir AKTEPE, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- AHMET CEVDET PAŞA (1980). *Maruzat*, İstanbul: aĝrı Yayınları.
- AHMET CEVDET PAŞA (1986). *Tezâkir, II*, haz. Cavit Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- AKSUN, Ziya Nur (2009). *Sultan Abdülaziz Devri*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- AKSÜT, Ali Kemâlî (1944). *Sultan Azizin Mısır ve Avrupa Seyahati*, İstanbul: Ahmet Sait Oĝlu Kitabevi.
- ALİ KEMÂL (1985). *Ömrüm*, haz. Zeki Kuneralp, İstanbul: İSİS.
- ANDI, M. Fatih (1996). *Bir Osmanlı Bürokratının Avrupa İzlenimleri*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- BALIKHÂNE NAZIRI ALİ RIZA BEY (2001). *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Őükrü Çoruk, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- BANARLI, Nihad Sami (1962). *Büyük Nazireler: Mevlid ve Mevlidde Milli izgiler*, İstanbul: Yüksek İslam Enstitüsü.
- BAYCAR, Yüksel AktaŐ (2006). *II. Mahmud'un Kızı Mihrimah Sultan'ın Sür-ı Hümayunu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BAYKARA, Tuncer (2007). *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*, İstanbul.
- BİLGEGİL, Kaya (1976). *Yakın aĝ Türk Kùltür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakùltesi
- COLLAS, Bernard Camille (2005). *1864'te Türkiye*, ev. Teoman Tundoĝan, Ankara: BileŐim Yayınevi.
- ÇAMDERELİ, Mete, (2003). *“Yönetim ve Halkla İliŐkiler İletišimi”, Halkla İliŐkiler Kitabı*, haz. Ayla Okay-Mete amdereli-Ece Karadoĝan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletišim Fak. Yayınları.
- ÇELİK, Hüseyin (1944). *Ali Suâvi*, İstanbul: İletišim Yayınları.

- DANIŞMEND, İsmail Hami (1972). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, İstanbul.
- EBÜZZİYA, Tevfik (1973). *Yeni Osmanlılar Tarihi I*, haz. Ziyad Ebüzziya, İstanbul: Kervan Yayınları.
- ENGİNÜN, İnci (2006). *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ERDOĞAN, İrfan ve Korkmaz, Alemdar (2002). *Öteki Kuram*, Ankara: Erk Yayınları.
- ERGİN, Osman Nuri (1977). *Türkiye Maarif Tarihi*, III, İstanbul: Maarif Basımevi.
- ERNEST – Robert Curtius (1938). *Fransız Medeniyeti*, çev. Sabahattin Eyyüboğlu, İstanbul: Devlet Basımevi.
- EROĞLU, Ahmet (2001). *Sultan II. Mahmud Devri İslahatı ve Tepkiler*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul: MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERTEM, Adnan (1997). *Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Sosyal Bütünleşme Açısından Vakıflar*, İstanbul: İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERTUĞ, H. Refik (1970). *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul: Yenilik Basımevi.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri (1940). "Tanzimatta İctimai Hayat", *Tanzimat I*, Ankara: MEB.
- İBN-İ KEMÂL (1970). *Tevârih-i Âli Osman*: I. Defter, haz. Şerafettin Turan, Ankara: Ankara : Türk Tarih Kurumu.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal (1926). "Abdülhamid-i Sâni'nin Notları", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, Cilt XVI, 13, (90), 60.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1987). *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, (1. Millî Türk Tarihi Sempozyumu: 3-5 Nisan 1987), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal (1958). Hoş Sada: Son Asır Türk Müzişinasları, Ankara: Türkiye İş Bankası.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal (1964). Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar, Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal (1969). Son Asır Türk Şairleri, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal (1970). *Son Hattatlar*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- İNALCIK, Halil (1964). "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, XXVIII, (111-2), 604-610.
- İNALCIK, Halil (1965). "Adâletnâmeler", *Türk Tarihi Belgeler*, II (3-4), 105.
- İNALCIK, Halil (1973). *The Otoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, London.
- İPŞİRLİ, Mehmet (1991). "Osmanlılarda Cuma Selâmlığı", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: 462.
- İPŞİRLİ, Mehmet (2010). "II. Mahmud Döneminde Ulema ve Vakıflar", *II. Mahmud: Yeniden İnşa Sürecinde İstanbul*, İstanbul: 262.
- KABACALI, Alpay (2000). *Başlangıçından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*, İstanbul: Literatür Yayınları.
- KARATEKE: Hakan Tuğrul (1997). *Teşrifât-ı Cedîde: Son Yüzyılda Osmanlı Merasimleri*, Otto-Friedrich Üniversitat, Bamberg, s. 28-29.
- KAZAN, Emine (2007). *Eski Türkler ve Osmanlı'da Halkla İlişkiler*, İstanbul: Yakamoz Yayınları.
- KAZANCI, Metin (1996). *Halkla İlişkiler*, Ankara: Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- KOLOĞLU, Orhan (2006). *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul: Pozitif Yayınları.
- KUTAY, Cemal (1991). *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1995). "Ferman", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: 1995. 400-406.
- MAZAK, Ferdâ (2000). *Sultan II. Mahmud'un Kızı Adile Sultan*, İstanbul: Çamlıca Kültür ve Yardım Vakfı Yayınları.
- NAZIR, Bayram (2008). *Osmanlı Misafirperverliği ve Avrupa'daki Yankıları*, İstanbul: Kültürel, Sanatsal ve Tarihi Yayınları.
- ORTAYLI, İlber (1983). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayın.
- ÖZCAN, Abdülkadir (1991). "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 361-362.
- ÖZCAN, Abdülkadir (1994). "II. Mahmud'un Yurtiçi Gezileri", XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 5-9 Eylül 1990), *Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1599-1605.
- ÖZCAN, Abdülkadir (2010). "II. Mahmud ve Kamuoyu", *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, İstanbul: 98-99.
- ÖZTÜRK, Nazif (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- PAKALIN, M. Zeki (1978). *Mâlîye Teşkilâtı Tarihi III*, Ankara : Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu.
- PAKALIN, M. Zeki (1978). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1972.
- SAZ, Leyla (1974). Harem'in içyüzü, düz. Sadi Borak. – İstanbul: Milliyet Gazetesi.
- SELÂNİKÎ (1989). *Tarih*, haz. Mehmet İpşirli, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SELİM NÜZHET (1931). *Türk Gazeteciliği*, İstanbul: Devlet Matbaacılığı, s. 30-72.
- ŞEKER, Şemsettin (2007). "Ecnebi Seyyahların İstanbul'a Bakışıyla Alakalı Bazı Dikkatler", *Kültür dergisi*, (İstanbul Özel Sayısı I), 6, 68-71.
- ŞEKER, Şemsettin (2009). "Osmanlı'da Döneminde Eğlence Hayatı", *Mostar*, 66, 20-25.
- ŞEKER, Şemsettin (2012). *Sadık Bir Muhalif: Yeni Osmanlılar'dan Menâpirzade Nuri Bey*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TALAN, Derya (2003). "Halkla İlişkiler: Kavram ve Bağlam", *Halkla İlişkiler Kitabı*, haz. OKAY, Ayla – ÇAMDERELİ, Mete - ECE Karadoğan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fak. Yayınları.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (1956). *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: İbrahim Horos Basımevi.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1948). *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1998). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜLGER, Mustafa (2008). "19. Yüzyıl Osmanlı Fikir Hayatında Konakların Yeri", *Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13:1, 197-206.